

ВСТУП

Від апостольських часів християни збираються для участі в Таїнстві Євхаристії. Адже причастя Тіла і Крові Господа Ісуса Христа є для Його вірних джерелом та вершиною всього життя. Євхаристія дає імпульс і в Ній звершується обоження людини та преображення всього творіння. Вона збирає та єднає людей між собою і з Богом. Участь у літургійній трапезі через причастя Тіла і Крові Христових була і досі залишається видимим знаком приналежності вірних до спільноти і знаком єдності Церкви.

Найпоширенішим у практиці УГКЦ є чин Священної і Божественної Літургії святого отця нашого Йоана Золотоустого. Зазвичай його поділяють на три частини: Проскомидія, Літургія Слова (чи оглашених) та Літургія Євхаристії (чи вірних).

Тема нашої дипломної праці — «Богословське значення чину Проскомидії в традиції Української Греко-Католицької Церкви».

Актуальність дослідження полягає в необхідності осмислити сенс та важливість Проскомидії в житті церковної спільноти. Ця потреба набирає гостроти з огляду на недооцінення цієї частини Божественної Літургії. Якщо говорити про простих мирян, багато з них можуть навіть не здогадуватися про існування Проскомидії з огляду на те, що вона звершується священнослужителем потиху, за закритими царськими дверима. Якщо говорити про священнослужителів, трапляються випадки неналежного ставлення до цього чину з їх сторони: Проскомидія зводиться до покладення на дискосі наперед приготованого агнца, засушених частиць та вливання до чаші вина й води. Якщо говорити про богословське осмислення, немало літургійних коментарів просто оминають чин Проскомидії, а від окремих богословів навіть лунають пропозиції його спростити. Ставимо за мету цієї дипломної роботи на основі документів УГКЦ і праць греко-католицьких дослідників та богословів проаналізувати і систематизувати закладені в чині Проскомидії богословські ідеї, зробивши тим самим свій скромний вклад у пошук відповіді на запитання про можливі його зміни без втрати глибинного сенсу.

Предмет нашого дослідження — праці греко-католицьких дослідників, їх пояснення і богословські концепції чину Проскомидії, а також документи УГКЦ, зокрема Катехизм «Христос — наша Пасха».

Об'єкт цього дослідження — чин Проскомидії.

Для досягнення мети нашими завданнями буде:

- показати фундаментальні підстави чину Проскомидії та найважливіші віхи його історичного розвитку;
- проаналізувати значення первісного приношення дарів вірними та його наслідки в сучасному житті УГКЦ;
- вказати методи пояснення Божественної Літургії та розглянути типові символічні пояснення Проскомидії;
- проаналізувати чин Проскомидії та виявити його богословський сенс.

Для досягнення мети дипломна робота має відповідну структуру. Вона поділена на два розділи. Перший з них присвячений історично-літургійному значенню Проскомидії і розкриває розвиток, первісний сенс і подальше значення приношень у житті Церкви, а

також формування чину Проскомидії і методи його пояснення. У другому розділі, спираючись на Катехизм УГКЦ «Христос — наша Пасха», ми виокремили для пояснення чину Проскомидії чотири богословські аспекти: христологічний, антропологічний, еклезіологічний та космологічно-есхатологічний. Їх порядок обраний з огляду на більш-менш послідовне розкриття самого чину Проскомидії.

Межі цього дослідження визначаються його предметом і окреслюються використанням для джерельної богословської літератури праць лише греко-католицьких коментаторів. Пошук джерельної літератури склав певну трудність. Більшість греко-католицьких коментаторів Літургії обмежуються простим описом чину Проскомидії та, здебільшого, його алегоричною символікою. Незважаючи на недоліки таких символічних пояснень, ми не оминемо їх в нашій праці, але все-таки намагатимемося відштовхуватись, у першу чергу, від тих богословських моментів, які розкривають глибше значення Проскомидії. Звичайно, що тут визначальним для нас є концепція і богословські інтуїції Катехизму УГКЦ «Христос — наша Пасха».

Серед допоміжної літератури ми використовуватимемо в своєму дослідженні праці як українських, так і іноземних літургістів, хоча слід констатувати доволі незначне зацікавлення Проскомидією серед західних дослідників. Причиною цього, очевидно, є її відсутність у латинській Месі.

Головним джерелом нашої праці, який ми аналізуватимемо, є літургійний текст чину Проскомидії. Усі цитати з нього ми подаватимемо за виданням, текст якого був благословенний для використання Синодом Єпископів УГКЦ 1988 р. Для порівняння ми виразно звертатимемося до «Літургікону» митрополита Петра (Могили) та «Уставу Літургії» патріярха Константинопольського Філотея.

Історичну частину нашого дослідження базуватимемо, насамперед, на працях о. Роберта Тафта «Великий вход: история перенесения даров и других преданафоральных чинов» і Toward the Origins of the Offertory Procession in the Syro-Byzantine East, Хью Уайбру «Православная литургия. Развитие евхаристического богослужения византийского обряда» та Ганса Йоахима Шульца «Візантійська Літургія. Свідчення віри та значення символів». Корисними для нас будуть також і напрацювання російського дослідника Сергія Муретова, хоча слід зауважити, що в дечому вони застарілі, а тому були скореговані, в тому числі й вищеперерахованими вченими.

Як уже було зазначено, головним богословським коментарем чину Проскомидії в традиції УГКЦ для нас буде Катехизм «Христос — наша Пасха». Відтак, з огляду на тему, пріоритетними для нас будуть дослідження та коментарі Божественної Літургії греко-католицьких авторів, серед яких найважливішими вважаємо такі:

«Народовещание, или слово к народу кафолическому чрез монахов чина святого Василиа Великого в провенции Полской званию катихистическому прилежащих в повете Кременецком 1756 года проповеданое», «Літургіка. Біографічні матеріяли» єпископа Юліяна (Пелеша), «Божественна Літургія» владики Мирослава (Марусина), «Літургіка» патріярха Мирослава Івана (Любачівського) та «Літургійна катехиза: Частина друга. Пояснення храму та Божественної Літургії», видана патріяршою катехитичною комісією УГКЦ. Недоліком цих праць для нашого дослідження можна вважати те, що здебільшого вони повторюють візантійські символічні значення чину Проскомидії та узагальнюють одна одну, не намагаючись відкрити нове та глибше його розуміння. Винятком, на наш погляд, є праця о. Мелетія Соловія «Божественна літургія: Історія – розвиток – пояснення», в якій спостерігається критичний підхід до джерел та поданого матеріалу.

Через це звертатимемося до цього дослідження частіше, ніж до інших.

Перераховані в списку використаної літератури праці о. Юліана Катрія, о. Юрія Федоріва та о. Леоніда Лужницького подають лише загальне домінуюче в свій час розуміння чину Проскомидії. Поряд з тим доволі об'єктивно, аргументовано та широко проаналізував чин Проскомидії о. Маркіїл Попель у праці «Литургика или наука о богослуженью Церкви Греческо-Католической» .

Серед основної допоміжної літератури через глибоке осмислення чину Проскомидії слід відзначити твори митрополита Йоана (Зізіуласа), Івана Дмитрієвського та о. Олександра Шмемана. Їхні та праці інших дослідників, які не належали до УГКЦ, ми використовуватимемо для кращого висвітлення та пояснення того чи іншого аспекту Проскомидії, а також для порівняння або доповнення.

Здебільшого в нашій праці ми застосовуватимемо аналітичний та синтетичний методи. При цьому, якщо синтетичний домінує в першому розділі, зокрема для висвітлення історії розвитку чину та його первісного значення, то аналітичний — в другому. Крім того, для ілюстрації відмінностей у розумінні Проскомидії буде застосований метод порівняння.

В написанні праці ми стикнулися з певними термінологічними проблемами. Деякі православні богослови вказують, що вже сам термін «Проскомидія» по відношенню до першої частини Літургії використовується неправомірно. На їх думку, краще називати її предлошенням, протезисом, чи просто приготуванням дарів . Тим не менше, ми не заторкуватимемо термінологічну проблематику, а вживатимемо термін «Проскомидія» з огляду на використання його в традиції УГКЦ. При цьому спробуємо розкрити етимологію цієї назви. Зазначимо також, що ми вживаємо її з великої літери, спираючись на Катехизм УГКЦ «Христос — наша Пасха».

Крім того, вважаємо необхідним пояснити, що під з'єдиненою Київською Церквою ми розуміємо Церкву Володимирового хрещення, яка зберегла візантійський обряд після підписання Берестейської унії з Римською Католицькою Церквою та має власну богословську, духовну, літургійну та канонічну спадщину.

ВИСНОВКИ

Приношення дарів усіма вірними для участі в агапах, тобто євхаристійних братолюбних трапезах, як ми показали в нашій дипломній роботі, заклало підставу сучасного чину Проскомидії ще в апостольський період. Важливо зазначити, що це приношення не обмежувалося хлібом і вином. Вірні приносили зі собою також інші продукти, які диякони, як служителі любові, розподіляли між духовенством, вбогими та потребуючими. Таким чином, ранньохристиянські приношення мали важливе суспільно-харитативне спрямування.

Тим не менше, слід пам'ятати, що вірні збиралася не задля трапези як такої, а, насамперед, задля трапези Христового Тіла й Крові. Адже основою зібрання Церкви є заповідь Христа звершувати Євхаристію на Його спомин (пор. Лк 22, 19). Ініціатором приношення хліба й вина, отже, виступає не людина, а сам Бог. До того ж Він першим приніс самого Себе в досконалу Жертву. Через це хліб і вино як синергійні творіння приносяться вже у відповідь на Христову Жертву. Крім того, приношення дарів християнами є знаком цілковитої пожертви Богові себе самих. Звідси можна зробити висновок, що християни є тими, на кому, як і на дарах, звершується Таїнство Євхаристії — перетворення в Тіло Христове. Підтвердженням цієї думки є молитва епikleзи: «Зішли Духа Твого Святого на нас і на ці предлежачі дари». Однак ця теза виходить поза межі нашого дослідження і потребує окремого історично-літургійного огляду та

богословського аналізу.

Протягом історії Євхаристія відділилася від агап і разом з іншими змінами в християнському богослуженні це спричинило появу та розвиток літургійного чину Проскомидії. Знаком звершення Літургії за заповіддю Христа, тобто на спомин Його добровільної та спасительної Жертви, під час Проскомидії є приготування для Євхаристії хліба й вина, знаменування просфори, вирізання агнца, його хрестоподібне надрізування, проколення та вливання вина й води до чаші.

Відтак Проскомидія вводить в Жертву Христа цілу Церкву: Богородицю, святих, живих і усопших. Така свідомість дозволяє пам'ятати про єдність вірних в єдиному Тілі Христа, Яким є Церква. Це в свою чергу не дозволяє Церкві занедбати закорінене в приношенні дарів суспільно-харитативне служіння.

Врешті-решт, християни, як священики і надія творіння, вводять в Христову Жертву все сотворене, залучають його до участі в Божественній Літургії. Тим самим творіння реалізує своє есхатологічне покликання прослави Бога, осягаючи повноту Задуму Божого в Євхаристії. Тому вже від Проскомидії хліб і вино, приготовані для перетворення в Тіло і Кров Христа, зветься «чесними», «божественними» чи «святими» дарами. Так чин Проскомидії відкриває величні Божі перспективи для всього творіння і по-новому ставить перед християнами дане ще Адамові завдання переобразити це творіння, ввівши його через жертвне приношення в Боже буття.

Саме ці богословські думки про Проскомидію, відштовхуючись від Катехизму УГКЦ «Христос — наша Пасха», ми намагалися розкрити в нашій дипломній роботі. Водночас, слід пам'ятати, що внаслідок поширення алегоричних пояснень літургійних обрядів чин Проскомидії здебільшого трактувався в світлі Христового Різдва або Його страстей і жертви. Головним недоліком цих пояснень є те, що вони базуються виключно на зовнішній подібності літургійного дійства та подій з життя Христа і не відповідають молитвам самого чину. Тому такий метод осмислення Проскомидії та богослужень в цілому був критикований як деякими українськими, так і іноземними дослідниками. Сучасне літургійне богослов'я вимагає більш комплексного підходу до пояснення богослужбових обрядів і практик.

Варто також зазначити, що, хоча Євхаристія відділилася від суспільно-харитативного служіння, це не зруйнувало, як ми зауважили, їх взаємозв'язку. Суспільний вимір приношення дарів протягом історії викристалізувався в соціальне служіння Церкви та отримав назву «дияконія», підстави чого знаходимо в первісному завданні дияконів розподілити дари. Він надалі проявляється, з одного боку, в осмисленні такого служіння, а з іншого — безпосередньо в чині Проскомидії. Відтак дияконія вважається продовженням Христового служіння, а тому — важливим елементом пастирської діяльності. В житті УГКЦ потреба такого служіння стає все актуальнішою. Суспільний вимір ранньохристиянських літургійних приношень дарів має виразно вилитись у функціонування дияконії як служіння любові, соціальної взаємодопомоги, турботи про вдів, сиріт, вбогих та всіх потребуючих.

Наша дипломна робота не претендує на всеохопне і вичерпне розкриття усіх аспектів чину Проскомидії в традиції УГКЦ. Її можна вважати радше поштовхом для подальших досліджень. Адже, з одного боку, богословське пізнання завжди залишає можливість його поглиблення, а з іншого — потребує доповнення історичними даними дослідження Проскомидії, зокрема в ранньому періоді Київської Церкви; порівняльним аналізом практики УГКЦ та інших Церков, зокрема православних Церков візантійської традиції;

літургійно-канонічними пропозиціями тощо. Особливу увагу ми б звернули на потреби подальшого осмислення можливостей практичного використання чину Проскомидії в катехитичній, проповідницькій та, загалом, пастирській діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Святе Письмо, документи Церкви та джерела

Божественна Літургія святого отця нашого Василя Великого // Священна і Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого і святого отця нашого Василя Великого. Львів 2007, с. 88–157.

Декрет II Ватиканського Собору про місійну діяльність Церкви *Ad gentes divinitus* // Документи Другого Ватиканського Собору: Конституції, Декрети, Декларації. Львів 1996, с. 393–448.

Декрет II Ватиканського Собору про служіння і життя пресвітерів *Presbyterorum ordinis* // Документи Другого Ватиканського Собору: Конституції, Декрети, Декларації. Львів 1996, 449–497.

Дідахе: Наука дванадцятьох апостолів. Львів 2002.

Догматична Конституція II Ватиканського Собору про Церкву *Lumen gentium* // Документи Другого Ватиканського Собору: Конституції, Декрети, Декларації. Львів 1996, с. 75–165.

Іван Павло II. Післясинодальне апостольське повчання про покликання і місію мирян *Christifideles laici*. Львів 2006.

Інструкція застосування літургійних приписів Кодексу канонів Східних Церков. Львів 1998.

Іустин. Апологія I // Сочинення святого Іустина Філософа и Мученика. Москва 1892, с. 31–104.

Катехизм Української Греко-Католицької Церкви: Христос — наша Пасха. Львів 2011.

Кипріяні Картагенський. Письмо к Цецилию о таинстве чаши Господней // Творения священномученика Киприана епископа Карфагенского. Москва 1999, с. 665–676.

Климент, епископ Римский. К коринфянам послание I, 50; 51 // Ранние отцы Церкви. Брюссель 1988, с. 43–80.

Книга правил святых апостолів, Вселенських і Помісних Соборів, і святих отців. Київ 2008.

Літургіаріон си естъ Службникъ г Литоургій : Васи́лія, І́ганна Зла́стѣа, и Прѣдсѣенных: и Служеній Іерејских и Діаконских Повседневных, Нощныхъ и Дневных въ себѣ съдръжимыхъ, реченный. Київ 1629.

Опредѣленія владимірського собора, изложенныя въ грамотѣ митрополита Кирилла II (1274) // Русская историческая бібліотека, т. 6, Памятники древне-русского канонического права, ч. 1 (памятники XI–XV в.). Санктпетербургъ 1908, с. 83–102.

Отвѣти константинопольскаго патріаршаго собора на вопросы сарайскаго епископа Іеогноста (12.08.1276) // Русская историческая бібліотека, т. 6, Памятники древне-русского канонического права, ч. 1 (памятники XI–XV в.). Санктпетербургъ 1908, с. 129–140.

Постановления апостольськые. Сергиев Посад 2006.

Постановленіє Іліи, архієпископа новгородскаго, и неизвѣстнаго бѣлогородскаго епископа по двумъ случаямъ при совершеніи литургіи (1164–1168) // Русская историческая бібліотека, т. 6, Памятники древне-русского канонического права, ч. 1 (памятники XI–XV в.). Санктпетербургъ 1908, с. 75–78.

Святе Письмо Старого і Нового Завіту / перекл. І. Хоменка. Рим 1991.

Священна і Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого. Львів 2012.
Сокращенный текстъ толкованія на литургію св. Германа, патріарха Константинопольскаго, по рукописи XVI в. Синодальной бібліотеки № 276, фол. 232 об.–243 // Муретов С. Къ матеріаламъ для исторіи чинопослѣдованія Литургіи. Сергіевъ Посадъ 1895, с. 25–54.

Устав богослужень Вечірні, Утрени і Божественної Літургії. Рим 1983.

Філофеїв Устав Літургії // О. Горбач. Три церковнослов'янські літургічні рукописні тексти Ватиканської бібліотеки. Рим 1966, с. 85–89.

Чинности и рѣшенія рускаго провинціального Собора въ Галичинѣ отбувшаго ся во Львовѣ въ роцѣ 1891. Львовъ 1896.

Еодор, епископ Андидский. Краткое разсужденіе о тайнахъ и образахъ божественной Литургіи, составленное по просьбѣ боголюбезнаго Василя епископа Питійскаго // Православный собесѣдникъ, ч. 1. Казань 1884, с. 376–415.

Irenaeus. Adversus haereses libri quinque, IV // Patrologiae Graecae, т. 7/1. Paris 1857, 973–1118.

Дослідження

Гуцуляк Л. Д. Божественна літургія Йоана Золотоустого в Київській митрополії після унії з Римом (період 1596–1839). Львів 2003.

Диркач П. Церква і світ — апостолят і служіння мирян // Роль і місце мирян в Церкві.

Доповіді, узагальнення і проект документа другої сесії патріяршого собору Української Греко-Католицької Церкви. Львів 1999, с. 45–60.

Катрій Ю. Божественна Літургія — джерело святости. Львів 2007.

Катрій Ю. Наша християнська традиція. Львів 2007.

Літургійна катехиза: Частина друга. Пояснення храму та Божественної Літургії. Львів 2011.

Лончина Б. Миряни у світлі II Ватиканського Собору // Роля мирян в Українській Греко-Католицькій Церкві: Матеріяли конференції мирян в Ньюарку, США, 30 травня 1998 р. Львів 1998, с. 9–20.

Лужницький Л. Літургіка Греко-Католицької Церкви. Книга для молоді. Дрогобич 2006.

Любачівський М. І. Літургіка: храм, посуд, ризи, дзвони, мощі, образи, книги церковні, церковний спів. Рим 1990.

Любачівський М. І. Літургіка // Логос. Богословський кварталник 30/1 (1979) 12–41.

Любачівський М. І. Літургіка // Логос. Богословський кварталник 30/2 (1979) 81–110.

Марусин М. Божественна Літургія. Рим 1992.

Народовещание, или слово к народу католическому чрез монахов чина святого Василя Великого в провинции Полской званию катихистическому прилежащих в повете Кременецком 1756 года проповеданое. Почаев 1768.

Олексяк М. Харитативний аспект життя і діяльності парохіяльної спільноти // Матеріали II сесії Собору Самбірсько-Дрогобицької єпархії Української Греко-Католицької Церкви «Ідентичність священника». Трускавець 2001, с. 82–88.

Пелеш Ю. Літургіка. Біографічні матеріали. Харків 2013.

Попель М. Литургіка или наука о богослуженью Церкви Греческо-Католической. Львів 1863.

Сліпий Й. Загальна наука про святі тайни // Твори Кир Йосифа Верховного Архієпископа і Кардинала, т. 6, Догматичне богословіє. Про Святі Тайни. Рим 1975, с. 15–109.

- Соловій М. М. Божественна літургія: Історія – розвиток – пояснення. Львів 1999.
- Федорів Ю. Пояснення церковних богослужень і святих тайн: Підручник для школи і дому. Львів 2006.
- Шептицький А. Пастирське послання до духовенства О церемоніях при Сл[ужбі] Божій, (Львів, 16 січня 1918 р.) // Пастирські послання 1918–1939 рр., т. 2. Львів 2009, с. 8–11.
- Шептицький А. Пастирське послання до духовенства Про літургичне життя (5 грудня 1934 р.) // Пастирські послання 1918–1939 рр., т. 2. Львів 2009, с. 228–234.
- Допоміжна література
- Алымов В. Лекция №10. Литургии в IV–V веков // [Електронний ресурс]: Авторский сайт Виктора Алымова, 2013, 10 жовтня. – Режим доступу до статті: <http://www.alymov-spb.ru/iturgii.html>.
- Алымов В. Лекция №3. Апостольское богослужение (2. Литургические элементы) // [Електронний ресурс]: Авторский сайт Виктора Алымова, 2013, 10 жовтня. – Режим доступу до статті: http://www.alymov-spb.ru/liturgich_elementyi.html.
- Алымов В. Лекция №4. Ветхозаветные корни // [Електронний ресурс]: Авторский сайт Виктора Алымова, 2013, 10 жовтня. – Режим доступу до статті: http://www.alymov-spb.ru/vz_korni.html.
- Алымов В. Лекция №7. Литургия в III веке // [Електронний ресурс]: Авторский сайт Виктора Алымова, 2013, 10 жовтня. – Режим доступу до статті: <http://www.alymov-spb.ru/iturgiya.html>.
- Гоголь М. Роздумування про Божественну Літургію. Львів 2003.
- Дмитревский И. Историческое, догматическое и таинственное изъяснение Божественной Литургии. Москва 1993.
- Дюмулен П. Источник жизни. Таинства. Санкт-Петербург 2000.
- Евдокимов П. Православие. Москва 2002.
- Зизиулас Й. Общение и инаковость. Новые очерки о личности и Церкви. Москва 2012.
- Зізіулас Й. Буття як спілкування Дослідження особистості і Церкви. Київ 2005.
- Кавасила М. Пояснення Божественної літургії. Львів 2007.
- Каспер В. Таїнство єдності: Євхаристія та Церква. Київ 2010.
- Кумарьянос П. Историко-литургические аспекты Евхаристии в византийской традиции // [Електронний ресурс]: Православное образование. Сайт отдела религиозного образования и катехизации ЕПЦ МП, 2014, 15 січня. – Режим доступу до статті: http://www.pravoslavie.ee/docs/2_13_Koumarianos.pdf.
- Кунцлер М. Літургія Церкви. Львів 2001.
- Лосский В. Догматическое богословие // Мистическое богословие. Киев 1991, с. 261–335.
- Муретов С. Исторический обзор чинопоследования проскомидии до «Устава литургии» Константинопольского Патриарха Филофея: Опыт историко-литургического исследования. Москва 1895.
- Муретов С. Чинъ проскомидіи въ Русской Церкви съ XII по XIV вв. (до митрополита Кипріана †1406) // Чтенію въ обществі любителей духовнаго просвещенію. Духовный учено-литературный журналъ 31 (1894) 485–528.
- Нечаев В. Толкование на Божественную Литургию по чину св. Иоанна Златоустого и св. Василия Великого. Київ 2001.
- Печатнов В. В. Божественная литургия в России и Греции. Сравнительное изучение современного чина. Москва 2008.
- Рая Д. М. Лик Божий: Вступ до східної духовности. Львів 2011.

- Тафт Р. Ф. Великий вход: история перенесения даров и других преданафоральных чинов. Омск 2011.
- Уайбру Х. Православная литургия. Развитие евхаристического богослужения византийского обряда. Москва 2006.
- Уер К. Православна Церква. Київ 2009.
- Хаффнер П. Тайна Таинств. Москва 2007.
- Черемський П. Основні поняття літургії. Львів 1996.
- Шевців І. Святі Тайни в українськiм обряді. Мельборн–Сідней 1982.
- Шмеман О. Євхаристія. Таїнство Царства. Львів 2007.
- Шульц Г. Й. Візантійська Літургія. Свідчення віри та значення символів. Львів 2002.
- Schnackenburg R. The Church in the New Testament. Freiburg 1965.
- Zizioulas I. Il creato come eucaristia. Magnano 1992.
- Додаткова література
- Арранц М. Избранные сочинения по литургике, т. 1, Таинства Византийского Евхология. Москва 2003.
- Боцян Й. Отець-прелат Ісидор Дольницький, духовний отець, літургіст і піснетворець // Отець Ісидор Дольницький: богослов, літургіст, святий. Львів 2002.
- Булгаков С. Настольная книга для священно-церковно-служителей. (Сборникъ свѣдѣній касающихся преимущественно практической дѣятельности отечественнаго духовенства). Москва 1993.
- Горелов А. Клерикализм // Католическая энциклопедия, т. 2. Москва 2005, 1071–1072.
- Желтов М. С., Василик В. В. Агапа // Православная энциклопедия, т. 1. Москва 2000, 214–218.
- Иоанн Кронштадтский. Моя жизнь во Христе, ч. 3, Мысли о богослужении Православной Церкви. Москва 2001.
- Капица Ф. Проскомидия // Католическая энциклопедия, т. 3. Москва 2007, 1817–1818.
- Керн К. Евхаристия (из чтений в Православном Богословском Институте в Париже). Москва 2001, с. 131.
- Кривошеин В. Некоторые богослужебные особенности у греков и русских и их значение // Вестник Русского Западно-Европейского Патриаршего Экзархата, Messenger de l'exarchat du patriarche russe en Europe Occidentale, revue trimestrielle 89–90 (1975) 71–88.
- Кумарианос П. Символы и реальность в Божественной Литургии (часть 1) // [Електронний ресурс]: Киевская Русь, 2014, 15 січня. – Режим доступу: <http://www.kiev-orthodox.org/site/worship/3759>.
- Лукьянов В. Богослужебные заметки // [Електронний ресурс]: Православие и современность. Электронная библиотека, 2014, 15 січня. – Режим доступу до статті: <http://lib.eparhia-saratov.ru/books/11/lykianov/lykianov1/lykianov1.pdf>.
- Лупандин И. Диакон // Католическая энциклопедия, т. 1. Москва 2002, 1620–1621.
- Мадей Й. Божественна Літургія в Українській Церкві. Чи можлива її реформа? // Богословія 49 (1985) 29–48.
- Мень А. Исагогика. Курс по изучению Священного Писания. Ветхий Завет. Москва 2000
- Муретов С. О поминовении безплотных силъ на проскомидіи. Москва 1897.
- Настольная книга священнослужителя, т. 4. Москва 1983.
- Никитин В. Агапа // Католическая энциклопедия, т. 1. Москва 2002, 63–64.
- Никитин С. Диптихи // Католическая энциклопедия, т. 1. Москва 2002, 1652–1653.
- Свята Літургія // Квартальний обіжник 1 (2006) 31.

Уминский А. Божественная Литургия: Объяснение смысла, значения, содержания. Москва 2012.

Хойнацкий А. Западнорусская церковная уния в ея богослуженіи и обрядахъ. Київ 1871.

Шишова Т. Диаконія // Католическая энциклопедия, т. 1. Москва 2002, 1623.

Шпідлік Т. Духовність християнського Сходу. Львів 1999.

Шушківський А. І. Диякон // Енциклопедія Сучасної України, т. 7. Київ 2007, 648.

Taft R. F. Toward the Origins of the Offertory Procession in the Syro-Byzantine East // *Orientalia christiana periodika* 36 (1970) 73–107.

ЗМІСТ

ЗМІСТ 2

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ 3

ВСТУП 4

РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНО-ЛІТУРГІЙНЕ ЗНАЧЕННЯ ЧИНУ ПРОСКОМИДІЇ 10

1. Сенс і літургійний розвиток ранньохристиянського приношення дарів 10

1.1 Значення приношення дарів у ранній Церкві 10

1.2 Формування літургійного чину Проскомидії 13

2. Ранньохристиянське розуміння приношення дарів і УГКЦ 17

2.1 Суспільний вимір приношення дарів 17

2.2 Участь вірних у Проскомидії та її значення 22

3. Методи богословського осмислення Літургії 24

3.1 Символічно-алегоричний підхід 24

3.2 Огляд пояснень чину Проскомидії за літургійними коментаторами УГКЦ 27

3.3 Історично-критичний метод пояснення Літургії 32

РОЗДІЛ II. БОГОСЛОВСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ЧИНУ ПРОСКОМИДІЇ 35

1. Христологічний характер чину Проскомидії 35

2. Антропологічний аспект 41

2.1 Жертвоприношення хліба й вина 41

2.2 Значення хліба й вина за Катехизмом УГКЦ «Христос — наша Пасха» 44

3. Еклезіологічні пояснення чину Проскомидії 48

4. Космічний та есхатологічний вимір 55

ВИСНОВКИ 61

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ 64